

הרצל והערבים הפלשתינים: מיתוס ומיתוס שכנגד

דרכ יונתן פנסלר

בקרב חוקרי הסכסוך הערבי-ישראלי מתנהלות מחלוקות נוקבות בסוגיות שונות. בה בעת שוררת ביניהם הסכמה בשאלת מרכזיותם של גורמים מסוימים שהובילו להקמת מדינת ישראל ולכישלון המאמצים להקים מדינה פלשתינית. הסכסוך הערבי-ישראלי משתקף בהיסטוריוגרפיה: חוקרים פרו-ציונים ופרו-פלשתינים חלוקים בפרשנותם על סוגיות כגון הצהרת בלפור, הצעת החלוקה של ועדת פיל או האסטרטגיה הצבאית הציונית באביב 1948, ועם זאת הם מסכימים באשר למידת חשיבותן. אולם כשמדובר בתיאודור הרצל קיים נתק מרתק וחריג בין המחנות – ההיסטוריוגרפיה הפרו-ציונית מזה והאנטי-ציונית מזה.

חוקרי הציונות, תהיה נקודת מבטם אשר תהיה, תמימי דעים בדבר חשיבותו של הרצל לא רק כמנהיג פוליטי בעולם היהודי, אלא גם כמנהיג שפעל בקרב מעצמות אירופה הקולוניאלית למען קידום האינטרסים הציוניים. ואולם, את הגיגיו של הרצל בשאלת הערבים הפלשתינים – מצבם הנוכחי ומעמדם העתידי במדינה יהודית – מפרשים חוקרים פרו-ציונים ואנטי-ציונים באופן שונה ואף מקנים להם משקל שונה: מקומם שולי בדיון ההיסטוריוגרפי הציוני, אך מרכזי בספרות האנטי-ציונית.

לפי הגרסה הרווחת בהיסטוריוגרפיה הציונית, הרצל מיעט לתת את דעתו על הערבים, אולם דבריו המעטים מבטאים גישה חיובית, מתקדמת וליברלית, אף ששזורה בה נימה פטרונית. כמרבית הציונים טרם מלחמת העולם הראשונה, האמין הרצל שהמפתח להצלחת המפעל הציוני הוא הסכמת האימפריה העות'מאנית. לערבים המקומיים התייחס כאל חלק מן הנוף המקומי, והעריך שעוינותם כלפי הציונים – כמו המלריה, האדמה הביצתית והשדות המסולעים – תיעלם בבוא היום, הודות לשילוב נכון של טכנולוגיה עם פעילות הומניטרית. לעומתם, חוקרים פלשתינים וכאלה המביעים אהדה לצד הערבי בסכסוך, חשים עלבון עקב התעלמותו של הרצל מהערבים

הפלשתינים והנימה המזלזלת המתגלה בהערותיו המעטות בעניינם. יתר על כן, מבקרי הציונות סבורים כי ביסוד מיעוט הערותיו של הרצל בנושא הערבים עומד קשר של שתיקה. הם טוענים שכבר ב-1895, כשהחל לטוות את חזון המדינה היהודית העתידית, הוא תכנן כביכול את גירושם של הפלשתינים, אף שהביטוי למזימה אפלה זו קיים רק ביומנו, שפורסם לאחר מותו.

מטרת מאמר זה לזרות אור חדש על עמדותיו של הרצל כלפי הערבים בכלל והפלשתינים בפרט. ברצוני לבחון כמה שאלות היסטוריוגרפיות הנובעות מן המחלוקת השוררת בין מחנות החוקרים שעסקו בנושא. בכוונתי לרדת לשורשם של טיעונים היסטוריים בעלי אופי פוליטי, ולהתבונן בגישתם של חוקרים אשר חיבוריהם על הרצל זכו למעמד קנוני בקרב השותפים לדעתם. יתרה מזאת, מאחר שמאמר זה יתמקד ביומנו של הרצל, אמתח בו ביקורת על נטייתם של היסטוריונים להעדיף את המקורות המוקדמים על פני המאוחרים (את הרעיונות הראשוניים על פני אלה המפותחים או המורחבים); את המקורות הישירים, הבלתי אמצעיים, על פני המקורות העקיפים; את היומן על פני הרומן; את המסמך הארכיוני על פני מסמך שהתפרסם בשעתו ברבים. השאלה הקונקרטית היא אם הכתוב ביומנו של הרצל – ובמיוחד ביוני 1895, בימים שלקה בהתקף המאני הנודע – משקף נאמנה את תפיסותיו הציוניות יותר מהצהרותיו, מתכניותיו ומכתביו שיצאו לאור בימי חייו.

***

אפתח בסקירה כללית של ההיסטוריוגרפיה הציונית המקובלת בנושא. קיימת הסכמה רחבה כי ב'עידן הרצל' (1897-1904) וכמה שנים אחריו היו דיונים מעטים ונדירים בשאלת ערביי ארץ-ישראל בתנועה הציונית העולמית, ובדרך כלל הם נחשבו שוליים. אין פירוש הדבר שהציונים לא ידעו על קיומה של האוכלוסייה המקומית. אליעזר בארי הפריך את המיתוס שלפיו הרצל ראה בארץ-ישראל 'ארץ בלי עם לעם בלי ארץ', וייחס את המשפט הידוע הזה לישראל זנגוויל.¹ מנהיגים ציונים מעטים התייחסו ישירות לסוגיה הערבית. לאו מוצקין, בנאומו בקונגרס הציוני השני ב-1898, דיבר על האוכלוסייה המקומית המונה כ-650,000 איש ומאכלסת את מרבית אדמות הארץ הפוריות. מקס נורדאו הציע בנאומו בקונגרס הציוני השביעי ב-1905, לכרות ברית בין הציונות לאימפריה העות'מאנית נגד מה שראה כלאומנות ערבית מתסיסה. אולם רובם

1 אליעזר בארי, ראשית הסכסוך ישראל-ערב 1882-1911, תל-אביב 1985 (להלן: בארי, ראשית), עמ' 34.

התכחש בדרך כלל לנוכחות הערבים או סירב לתת עליה את הדעת. רק מיעוט קטן עקב אחר ההתנגשויות המקומיות בין יהודים לערבים וחזה עימותים עתידיים חמורים יותר.² בביקורו בארץ-ישראל בשנת 1898, הקדיש הרצל תשומת לב מועטה לערבים, אבל למד על ההתנגדות העות'מאנית והערבית לציננות מהתכתבות קצרה שניהל עם יוסוף זיא אל-חאלדי, ראש עיריית ירושלים לשעבר ופקיד בכיר ומנוסה במנגנון השלטון העות'מאני. לאל-חאלדי סבר שהרעיון הצינוני מוצדק, אך הזהיר שהתיישבות יהודית המונית תעורר את האוכלוסייה המקומית למאבק אלים ובלתי פוסק. בתשובתו הבטיח הרצל לאל-חאלדי שלאוכלוסייה המקומית תצמח תועלת מהצינונים, וכי ההתנגדות כלפיהם תימוג ברגע שכוונותיהם הטובות יתבררו במלואן. גישה מפייסת דומה מחלחלת בדפי אלטנוילנד, הרומן האוטופי שכתב הרצל. ברומן, הכולל גם דמות ערבית – ראשיד ביי, שהתחנך בגרמניה – מדובר בהתלהבות על הקידמה החומרית והטכנולוגית העצומה שהביאו היהודים לארץ. היסטוריונים פרו-צינונים סבורים שתכניתו של הרצל, אשר ראשיד ביי שימש לה פה, הייתה שהמדינה היהודית העתידית תכלול ערבים ובמסגרתה יכובדו זכויותיהם האזרחיות ותרבותם הדתית.³ בד בבד מעניין לציין שחוקרים מעטים מבין האוחזים בנקודת המבט הצינונית נתנו את דעתם לדברים שרשם הרצל ביומנו ב-12 ביוני 1895:

באזורי ההתיישבות שיוקצו לנו, נעביר לידינו אט-אט את הרכוש הפרטי. נשתדל להעביר את האוכלוסייה הענייה אל מעבר לגבול בלי שישומו לב, על-ידי כך שניצור מקומות עבודה בארצות המעבר, אך נמנע מהם קבלת כל עבודה בארצנו שלנו. התושבים האמידים יעברו אלינו. מבצע הרכישה, כמו הוצאתם אל מעבר לגבול של העניים, חייב להיעשות בעדינות וביד רכה. הבעלים של הנכסים דלא-ניידי צריכים להאמין שהם

2 ראו, למשל, עמוס אילון, הרצל, תל-אביב 1985 (להלן: אילון, הרצל), עמ' 291-292; אניטה שפירא, חרב היונה: הציננות והכוח 1881-1948, תל-אביב 1992 (להלן: שפירא, חרב היונה), עמ' 80-81; ישראל קולת, 'התנועה הצינונית והערבים', בתוך: מנחם שטרן ואחרים (עורכים), הציננות והשאלה הערבית, ירושלים 1979, עמ' 15; בארי, ראשית.

3 אילון, הרצל, עמ' 342-344; יוסף גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית: זרמים מדיניים-אידיאולוגיים בציננות ביחסם אל הישות הערבית בארץ-ישראל בשנים 1882-1948, תל-אביב 1985, עמ' 36-38; בארי, ראשית, עמ' 89-91. תשובת הרצל לחאלדי תורגמה לאנגלית ופורסמה אצל Walid Khalidi, *From Haven to Conquest: Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948*, Beirut 1971, p. 92. רומן, תל-אביב 1997, עמ' 58-59, 96-99.

מערימים עלינו, שהם מוכרים לנו ביוקר. אבל אין מוכרים להם שום דבר בחזרה.⁴

שורות אלה זוכות למקום מרכזי בתעמולה האנטי-ציונית ומשמשות מקור עכשווי חשוב בבחינת הציונות מנקודת מבט ביקורתית. לעומת זאת, אין אליהן התייחסות בשום ביוגרפיה רצינית של הרצל,⁵ ואף לא במרבית עבודותיהם של חוקרים ישראלים שדנו בשאלת יחסה של התנועה הציונית בראשיתה אל הערבים. שבתי טבת לא הזכיר מובאה זו במאמרו מ-1989, שבו דן ברעיון הטרנספר של פלשתינים אל מחוץ לגבולות המדינה היהודית (אף שהקדיש תשומת לב לדמויות אחרות מן הימים שלפני 1914, ובכללן ישראל זנגוויל, נחמן סירקין, לאו מוצקין ואהרון אהרנסון).⁶ מקרב ההיסטוריונים הציונים הבכירים מתבלטת אניטה שפירא, שבספרה חרב היונה התייחסה לדברים אלה, אף שייתכן כי הייתה סלחנית מדי בפרשנותה לכוונתם, כשכתבה: 'האוכלוסיה דלת האמצעים תשוכנע לעזוב את הארץ על-ידי הבטחת מקומות עבודה בשבילה בארצות השכנות [...].'⁷

החיבורים ההיסטוריוגרפיים הציוניים שדנו בכובד ראש ברישום זה ביומנו של הרצל, נכתבו בידי מצדדי טרנספר או חוקרים בעלי נקודת השקפה רביזיוניסטית. הם ביקשו למצוא הֶכְשֵׁר להשקפותיהם הקיצוניות בדברי הרצל, אבי הציונות הפוליטית. מרבית עבודותיהם נושאים אופי תמהוני ותעמולתי. כזו היא המונוגרפיה שכתב תושב קריית ארבע, חיים סימונס. הקורא בה מבין כי מימי הרצל ועד שנות הארבעים של המאה העשרים הייתה תמיכה רחבה ברעיון הטרנספר בתנועה הציונית, אלא שהנושא הורחק במתכוון מדיון פורומים ציבוריים.⁸ פרסום נכבד יותר הוא מאמר קצר משנת 1972, שכתב ההיסטוריון הרביזיוניסט, יוסף נדבה, וכותרתו 'הרצל והבעיה הערבית'. נדבה סטה מן הזרם המרכזי של ההיסטוריוגרפיה הציונית וגרס שהרצל ידע על דבר קיומה של אוכלוסייה מקומית ועל התנגדותה לנוכחות יהודית. בדרך זו ביאר נדבה את

4 תיאודור הרצל, עניין היהודים: ספרי יומן 1895-1898, 12.6.1895, ירושלים 1997 (להלן: הרצל, עניין היהודים), כרך א, עמ' 119-120.

5 למשל, אלכס ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, ירושלים תשל"ז; ארנסט פאוול, הרצל במבוכ הגלות, תל-אביב 1997.

6 שבתי טבת, 'גלגולי הטרנספר במחשבה הציונית', השנים הנעלמות והחור השחור, תל-אביב 1999 (להלן: טבת, גלגולי הטרנספר), עמ' 246-249 [המאמר פורסם תחילה בשנת 1989 באנגלית].

7 שפירא, חרב היונה, עמ' 36.

8 Chaim Simons, *A Historical Survey of Proposals to Transfer Arabs from Palestine, 1895-1947*, www.geocities.com/CapitolHill/Senate/7854/index.html, טבת, במאמרו הנזכר לעיל, מציין מחקר דומה מאת ד"ר משה יגר, איש משרד החוץ הישראלי, מבית המדרש הרביזיוניסטי. הוא עסק בד"ר אברהם שרון אשר נמנה עם ראשוני המטיפים לטרנספר ושלכאורה הייתה לו השפעה על כמה מבני זמנו. ראו, טבת, גלגולי הטרנספר, עמ' 249, 254-256.

התנגדות הרצל להסתננות הדרגתית של מתיישבים יהודים, שתעורר את כעס המקומיים, ואת התעקשותו על צ'רטר מטעם הסולטאן העות'מאני או אחת המעצמות האירופיות, שיביא לפתיחת שערי ארץ-ישראל להגירה המונית בלתי פוסקת.

מקור מעניין לטיעונו של נדבה הוא האגיפטולוג אברהם שלום יחזקאל יהודה (1877-1951), שב-1896, כשהיה איש צעיר, פגש את הרצל בלונדון והזהיר אותו שהסכמתה של האוכלוסייה המקומית בארץ-ישראל הכרחית להצלחת המפעל הציוני. בפגישה נוספת עם הרצל, ערב הקונגרס הציוני הראשון, הודיע לו שהציונות תוכל לזכות בתמיכתו של הרוב הערבי-מוסלמי; אבל עיקר האיום נשקף מהערבים הנוצרים, המושפעים מגישתה האנטישמית של הכנסייה (באותם ימים היה זה חשש ציוני רווח: הערבים הנוצרים נחשבו לנושאי דגל האנטישמיות האירופית, לבורגנות מסחרית שחששה מפני תחרות יהודית). תשובתו של הרצל הייתה כי לערבים בארץ-ישראל אין כל השפעה וכי עתיד הארץ נתון בידיו של הסולטאן בלבד.⁹

נדבה טיפל ברישום ביומנו של הרצל בגילוי לב, וטען שפינוי האוכלוסייה הפלשתינית חסרת האדמות הוא צעד הכרחי למניעת חורבן כלכלי של המדינה היהודית העומדת לקום. הוא שיבח את הגישה ה'רחומה' של הרצל ביומנו, ולפיה תיאסר הפקעת קרקע מבעלים המסרבים לוותר על רכושם בשל גילם המבוגר, בריאותם הלקויה או מזגם העייש. האופי המצטדק והמגמתי שבו טיפל נדבה בנושא גלוי לעין. בעינה נותרת התהייה מדוע שאלות רציניות, כעמדתו של הרצל ומדיניותו בסוגיית הערבים, נדחקו לשוליים במחקרי הזרם ההיסטוריוגרפי הציוני המרכזי, והופקרו לרשותם של חובבנים או חוקרים בעלי זהות פוליטית מוצהרת, כנדבה.

ניצן ראשון לשינוי בתפיסה זו הוא הפרק 'רעיון ה"טרנספר" במחשבה הציונית', שהוסיף בני מוריס לספרו הידוע בנושא היווצרות בעיית הפליטים הפלשתינים, אשר פורסם זה לא כבר במהדורה מעודכנת ומורחבת. בפרק זה הפנה מוריס אל הרישום ביומנו של הרצל ואל הגיגים שפרסמו מוצקין, זנגוויל ואחרים בשאלת כדאיות הטרנספר. בניגוד לטבת, שהציג אמירות אלה כאילו היו ייחודיות לפרטים מסוימים וחסרות השפעה ארוכת טווח, מוריס גורס שכבר לפני מלחמת העולם הראשונה החל בתנועה הציונית דיון חשאי בנושא. לטענתו, דיון זה נשמר תחת מעטה סודיות מחשש שירעיל את היחסים שנרקמו בין היישוב הזעיר מצד אחד לבין האוכלוסייה המקומית הפלשתינית והשלטון העות'מאני מצד אחר.¹⁰ הוספת הפרק החדש לספר, ובו התייחסות להיבט זה, משקפת רצון להתמודד עם פרסומיהם של נור מסאלחה ושל

9 Joseph Nedava, 'Herzl and the Arab Problem', *Forum on the Jewish People, Zionism and Israel*, Vol. 27, No. 2 (1977), pp. 64-72

10 Benny Morris, *The Origins of the Palestinian Refugee Problem Revisited*, Cambridge 2004, p. 41

חוקרים אנטי-ציונים אחרים, הגורסים שתכניות לביצוע טרנספר של ערביי פלשתינה היו מרכזיות במחשבה הציונית מראשיתה. לטענתם, תכניות אלה היו פרי הגותו של אבי הציונות הפוליטית, תיאודור הרצל.¹¹

***

הן חסידי הציונות הן מבקריה מסכימים שהרצל כתב מעט על הערבים, ושבמסעותיו בקושי שם לב אליהם. מתנגדיה רואים התעלמות זו בחומרה רבה יותר. במאמר העוסק בתכניותיו הקולוניאליסטיות של הרצל, התקומם ואליד חאלידי, בכיר ההיסטוריונים הפלשתינים, נגד דרך הצגת הערבים הפלשתינים אצל הרצל, כערב רב של קבצנים או כמייבשי ביצות פוטנציאליים למען המתיישבים היהודים. יתר על כן, הניגוד בין החנופה הפומבית לסולטאן העות'מאני, עבדול חמיד, לבין הקריקטורה המרושעת שלו המשורטטת ביומנו האישי של הרצל, סיפק לחאלידי הוכחה בדבר טבעו הדו-פרצופי של הרצל, שכן הוא גרס שהסולטאן זיכה את הרצל ביחס אדיב ולבבי.¹² זכרי לוקמן, מחברו של מחקר חשוב בנושא יחסי העבודה בין יהודים וערבים בארץ-ישראל בשלהי השלטון העות'מאני ובימי המנדט הבריטי, פתח את ספרו בהאשמה כי הרצל הדחיק מתודעתו את הערבים הפלשתינים. לראיה הביא לוקמן דיווח מהיומן מ-1902, על פגישת הרצל עם צעירים מצרים משכילים בעת ביקורו במצרים, שבסופו של דבר יתקוממו, להערכתו, נגד השלטון הבריטי. לוקמן ביקר את הרצל על שנמנע מלהתייחס באורח דומה לפלשתינים, אף שבמחקרו לא התייחס לשאלה אם באותו זמן נמצאה בקרב הפלשתינים שכבה משכילה מקבילה.¹³

-
- Nur Masalha, *Expulsion of the Palestinians: The Concept of "Transfer" in Zionist Political Thought, 1882-1948*, Washington, D.C. 1992, pp. 1, 8-9
 של מוריס על היווצרות הפליטים הערבים ראו, *The Journal of Palestine Studies*, Vol. XXI, No. 1 (1991), pp. 90-97; Ilan Pappé (ed.), *The Israel/Palestine Question: Rewriting Histories*, London 1999, pp. 211-220 11
- Walid Khalidi, 'The Jewish-Ottoman Land Company: Herzl's Blueprint for the Colonization of Palestine', *Journal of Palestine Studies*, Vol. XXII, No. 2 (1993), p. 40
 (להלן: חאלידי, חברת הקרקע). 12
- Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, Berkeley and Los Angeles 1996, pp. 32-33
 עניין אותי מספרם הרב של המצרים הצעירים בעלי המבט האינטליגנטי שגדשו את האולם [בזמן ההרצאה]. אלה האדונים לעתיד לבוא. מפליא שהאנגלים לא מבחינים בכך. הם סבורים שלעולם ועד יהיה להם עסק עם פלאחים. [...] תפקידם של האנגלים הוא גרנדיוזי. הם מטהרים את האוריינט, מביאים אור ואוויר אל הפינות המזוהמות, ממגרים רודנויות עתיקות-ימים ומקעקעים עיוותים בממשל. אבל עם החירות והקדמה הם אף מלמדים את הפלאחים התמרדות מה היא. הרצל, עניין היהודים, 26.3.1903, אפריל 1902-מאי 1904, ירושלים 2001, כרך ג, עמ' 141. 13

בניגוד לפרשנויות פרו-ציוניות של אלטנוילד, מאמרו של מחמד עלי חאלידי עמד על הבזו שגילה הרצל כלפי האוכלוסייה הערבית ב-1901, שנת התחלת הרומן, ועל שאיפתו, הנזכרת גם ביומנו, לגרש את אוכלוסיית ירושלים העתיקה (חאלידי אינו מספר שבאותם ימים רוב אוכלוסיית העיר העתיקה הייתה יהודית, וכי בתכניות ההנדסה החברתית שגיבש הרצל הוא תבע לחולל שינוי מרחיק לכת בחברה היהודית ובחברה הערבית גם יחד). מן החזון האוטופי של שנת 1923 על המדינה היהודית ומתיאור נוף הקדומים של הארץ הישנה-חדשה (אלטנוילנד), הוא הסיק כי 'כפרי הערבים נמחו מן הנוף' וכי 'מרבית התושבים הילידים גורשו'.¹⁴ חוקרים פרו-ציוניים מדגישים את חשיבותו של ראשיד ביי ברומן. ביי מביע את רחשי התודה של הערבים על השפע – תוצר הטכנולוגיה הציונית, ומשבח את שימור חיי המשפחה המסורתיים הערביים ושל התפקידים המגדריים במסגרת החברה המתקדמת באלטנוילד. לעומתם, חאלידי ציין שביי הוא הדמות הערבית היחידה ברומן, וכל יתר הדמויות בו הן של יהודים; שתיאורי הכפרים הערביים מרומזים ומוגבלים לעדותו של ביי; ושאינן נוכחות של איש דת ערבי (מוסלמי או נוצרי) בסדר הפסח המשותף לבני אמונות שונות, שבו מכונסים יחדיו יהודים ונוצרים מזרמים שונים. חאלידי הסכים עם כותבים פרו-ציוניים כי הרומן מצייר תמונה של חברה רבגונית מבחינה אתנית, שתממש את המורשת הרב-לאומית של האימפריה ההבסבורגית, מולדתו של הרצל, ובתוך כך תתגבר על האיבה האתנית המסכנת את חיי יהודה. זו הסיבה לתיאור השלילי כל כך של ג'ייר, פוליטיקאי דמוגוג השואף לשלול מתושבי אלטנוילד הלא-יהודים את זכויות ההצבעה. עם זאת, חאלידי הבחין בין חברה רב-תרבותית לחברה דו-לאומית; הרצל ראה בערבים מיעוט נסבל, אחד מרבים, במדינה היהודית, ולא עם יליד המקום, בעל זכויות לאומיות. בעבור מבקרי הציונות, התעלמותו של הרצל מתושבי המזרח התיכון או לעגו להם בטלים בשישים נוכח 'אבהותו' על רעיון גירוש הפלשתינים מארץ מולדתם. באינטרנט קיימת רשימה של מאות אתרים המאזכרים את הרישום ביומן מ-12 ביוני 1895 ורואים בו את ראשיתה של מזימה מאורגנת להפקעת נכסי הפלשתינים. מרבית האתרים האלה מקורם בתעמולה אנטישמית ופרו-ערבית, אבל אותו רישום ביומן מצוי גם במוקד פולמוסיו המלומדים קצת יותר של הישראלי האנטי-ציוני אורי דייוויס. יתר על כן, אדוארד סעיד, במאמרו רב השפעה משנת 1979, 'הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה', תיאר בהבלטה את חזונו של הרצל על ארץ-ישראל נקייה מערבים.¹⁵ הקשר

Muhhamad Ali Khalidi, 'Utopian Zionism or Zionist Proselytism? A Reading of Herzl's 14
Altneuland', *Journal of Palestine Studies*, Vol. 30, No. 4 (2001), p. 58
(להלן: חאלידי, ציונות אוטופית).

Edward Said, 'Zionism from the Standpoint of its Victims' (orig. 1979), reproduced in: Anne 15
McClintock, Aamar Mufti and Ella Shohat (eds.), *Dangerous Liaisons: Gender, Nation and
Postcolonial Difference*, Minneapolis 1997, pp. 15-38, esp 25

בין הרצל ובין טרנספר לא נעצר אצל הפולמוסנים. בזמן האחרון הוא הסתנן אף למחקריהם של היסטוריונים חשובים, כגון לוקמן, הגורס שברישום האמור ביומנו של הרצל מועלה במפורש רעיון 'נישולם וגירושם של איכרי פלשתינה הערבים', אף שבאותם ימים הרצל טרם החליט על מיקום המדינה היהודית.¹⁶

סעיד לא הסתמך על יומנו של הרצל, אלא על הביוגרפיה הביקורתית במיוחד של הרצל, שפרסם דזמונד סטיוארט ב-1974. לא במקרה גילה סעיד עניין רב בספרו של סטיוארט. בביוגרפיות המקובלות – בין שמדובר באידאליזציה של חייו, כמו בזו של אלכס ביין ובין שמדובר בביוגרפיה אירונית, כמו זו שכתב עמוס אילון – תופסת השאלה הערבית מקום שולי. לעומת זאת, אצל סטיוארט היא זכתה למקום מרכזי בדקונסטרוקציה החריפה שלו, העוינת למנהיג הציוני. לטענתו, עשרים עמודים מתוך אותו רישום ביומן עוסקים בנישולה של האוכלוסייה המקומית, אף שלאמיתו של דבר הרישום כולו מונה עשרים עמודים מודפסים, ומהם מוקדשים רק שלושה לסוגיית הקרקע.

סטיוארט הודה שבשעת כתיבת פסקאות אלה הרצל לא היה בטוח איפה תוקם המדינה היהודית, ולהערכתו נטה לאמריקה הלטינית, רחוק ממה שכינה 'אירופה המיליטריסטית והמנוונת'. הוא נמנע מלהדגיש את ההיבט האוטופי של תרחיש זה, אשר לפיו המדינה היהודית תתפתח בלי התערבות אירופית והשפעותיה המשחיתות. במקום זאת בחר להתמקד ברישומי הרצל ביומנו. אלה קראו להקמת צבא יהודי רחב ממדים, שיגדיל את כוחו עד אשר יגבר על כל שאר הרפובליקות הלטינו-אמריקניות גם יחד. בינתיים, הילידים שטרם גורשו יועסקו בחיסול חיות פרא, כגון נחשים גדולים, ועל עורותיהם ישולם להם בעין יפה.

ברם, גם אם הרצל לטש את עיניו אל מעבר לאוקיינוס האטלנטי, כתב סטיוארט, לבו היה בדרום אפריקה. סטיוארט ייחס חשיבות רבה למכתבו של הרצל אל הקיסר הגרמני, והסביר כי הרעיון להקמת חברת צ'רטר יהודית גובש לפי דגם חברת הצ'רטר הבריטית בדרום אפריקה. סטיוארט בלבב בין צורה לתוכן, והניח שהרצל חיקה את הטקטיקות הברוטליות ששימשו את ססיל רודס בבניית האימפריה, וכי 'המודל שאימץ הרצל כדי להשיג טריטוריה שתפונה לצורכי התיישבות, היה המודל הרודסי'.¹⁷ בניגוד לרודס, להרצל לא היו יהלומים לכלכל את המפעל הקולוניאלי הציוני, אבל הוא האמין שהונם של בני משפחות רוטשילד והירש ימלא תפקיד זה.

סטיוארט הציג את החלומות הקולוניאליסטיים שהוא ייחס להרצל, כחלק מכוונתו להקים משטר פוליטי דיקטטורי אפל. לרשות המדינה היהודית המצטיירת מתוך רישומי

16 לוקמן, חברים ואויבים, עמ' 32-33, 380-381. הציטטה מעמ' 381.

17 Desmond Stewart, *Theodor Herzl: Artist and Politician, A Biography of the Father of Modern Israel*, Garden City, NY 1974, p. 190

יומנו של הרצל תעמוד משטרה חשאית ממשלתית, והעונש על תסיסה פוליטית נגד המדינה יהיה גירוש או אפילו מוות. המדינה תהיה רפובליקה אריסטוקרטית בהנהגת דוֹגְ'ה, אשר יפעל לפי הקווים המנחים שהוריש לו הרצל. קווים אלה יישארו סודיים. 'לאחר שספר זה יראה אור, יושמטו המרשמים למנגנון הממשלה. יש להנחות את העם אל הטוב לפי עקרונות הנסתרים ממנו'.¹⁸ יתר על כן, לפי סטיוארט הגיגיו של הרצל בנוגע לנישול הילידים ולגירושם לא נועדו לפרסום. לפיכך, החשאיות בדרכי ההתנהלות של המדינה היהודית ביטאה את הרהוריו הפרטיים הכמוסים של הרצל, הכתובים ביומנו, שהוא המקור להבנת נפשו ותכניתו.

לנוכח ממצאי המחקר הקיים ומסקנותיו, מתבקשת פרשנות מגוונת יותר של כתבי הרצל, האישיים והפומביים כאחד. ההנחה הביקורתית הסמויה של מבקרי הרצל היא שרישומיו ביומן היו לכידים, צלולים וערוכים לפי תכנית. לפי גישתם, רישומים אלה חשובים הרבה יותר מן ההצהרות הפייסניות שהשמיע לימים בנושא הערבי בנאומים פומביים, כמו גם מחזונו האופטימי באלטנוילנד בדבר יחסי יהודים-ערבים. אבל האם העובדה שמסמך לא פורסם מקנה לו עדיפות בהערכת הלך רוחו או כוונתו של המחבר על פני מסמך שפורסם ברבים? האם פעולת התיווך (כלומר, הוצאתו לאור) מפחיתה ממידת האותנטיות של מסמך או פוגמת בערך הכוונות העומדות מאחוריו?

על מנת להתמודד עם שאלות אלה ראוי לבחון את הרקע לרישום ב-12 ביוני 1895. בין ה-5 ל-15 ביוני היה הרצל נתון בהתקף מאני, שבמהלכו כתב ברציפות 83 עמודים של טקסט מודפס, לפי המהדורה הגרמנית של יומניו מ-1922. מקצת הטקסט הזה נכלל ב'פנייה אל הרוטשילדים', שממנו עתידה להיווצר החוברת מדינת היהודים. יתרו כלל שרבוטים אקראיים על פיסות נייר בודדות, שעסקו בכליל נושאים. ממרביתם אפשר ללמוד על דרך לידת חזונו הציוני של הרצל. במהלך אותו פרץ השראה חשש הרצל שהוא מאבד את שפיות דעתו; ואכן, רישומיו מתאפיינים בבהירות מחשבה המיוחסת לעתים למשוגעים. הוא קבע הנחיות ביחס להיבטים מגוונים בחיי המדינה היהודית: בגדי הכוהנים הגדולים ומדיהם של קציני הצבא; מונופול המדינה על משקאות חריפים ועל טבק; הסדרת עסקי הביטוח והבורסה; הטלת קלון פומבי על מתאבדים; והכורח בדו-קרב להגנה על הכבוד ועל הייחוס. בפרץ אדיר זה של דְּבָרָת הוא התמכר לפנטזיות נרקסיסטיות על כוח, על פיקוח ועל שליטה. בתחילת רישומי אותו יום הביע הרצל כמיהה לצאת לדו-קרב עם אחד מהמסיתים האנטישמיים, גיאורג פון שנרר (Georg von Schoenerer) או קרל לואגר (Karl Lueger). אם ייהרג, ימות על קידוש רעיון המאבק באנטישמיות, אבל אם יהרוג את יריבו, יכבוש את לב בית המשפט בנאום מרגש על השאלה היהודית וישוחרר. בהגיגיו על המדינה היהודית ראה הרצל את עצמו כמי

שמוכיל ביקורות פתע בעסקים במטרה לחשוף שחיתות, קובע את שעות עבודתם של פועלים ואת שעות מנוחתם, ומתערב בסכסוכיהם.

באמצע תלי תלים של דפים המתארים פנטזיות וכעסים שלוחי רסן שעלו מנכבי נשמתו, שרבט הרצל את הפסקה הידועה בדבר נישולם של הילידים. מיד לאחריה מופיעה פסקה המבטיחה חופש וזכויות רכוש לבני דתות אחרות. עם זאת, בפסקה הבאה מתברר שהרצל התכוון למבקרים במדינה היהודית, ולא לילידים: 'בתחילה הרי יסתייגו מאתנו'.¹⁹ הרצל המשיך והנחה כיצד יש לבצע את רכישת הקרקעות – מהר ובעקביות, שמא מחירי הקרקעות ירקייעו שחקים. לאחר הגיגיו בנושאים אלה, המשתרעים בסך הכול על פחות משלושה עמודים מודפסים, עבר הרצל לדון בפרטי דגל המדינה היהודית וברעיונות לרומן חדש על הכבוד היהודי.

יומניו של הרצל חושפניים ומספקים תחמושת למבקריו. האחרון שבהם הוא דניאל בוירין. הלה רואה בחזונוותיו הנלעגים של הרצל על כבוד גברי את המקור לשאיפותיו הקולוניאליות (ומאפיין אותם כהתדרות ב'תחפושת קולוניאלית'), אשר נתנו עדיפות לכינון מדינה יהודית באמריקה הדרומית או באפריקה משום שאלה היו 'האתרים המועדפים לביצוע הקולוניאליסטי של מגדור זכרי'.²⁰ דיון ביקורתי מעין זה ברישומי יומנו של הרצל אינו מתיישב עם גישתו ההומנית (גם אם היתה אירופית במהותה, מתנשאת ופטרנליסטית) כלפי שאלת הערבים במדינה היהודית העתידית, המבוססת בנאומיו ובמאמריו הציוניים, במכתב לאל-חאלידי ובאלטנוילר.

אפשר לטעון שמחשבות פרי מוח קודח המשובצות בין דפי יומן אישי מביעות את הכמיהות שבנכבי הנפש ומנבאות התנהגות עתידית; אולם סביר יותר שמפגש עם פוליטיקה כוחנית ריאליסטית יאלץ כל מנהיג פוליטי לעתיד לבוא, לשנות השקפות, בייחוד כאלה שהיו שוליות מלכתחילה. וזה מה שקרה להרצל. מ-1896 הוא פעל במסגרת הפוליטיקה הציונית, ייסד את ההסתדרות הציונית העולמית, התחייב שהבית הלאומי היהודי יוקם בארץ-ישראל, יזם שיחות עם הממשל העות'מאני ועם המעצמות הגדולות האירופיות, ונאלץ לגבש אסטרטגיה מעשית וארוכת טווח לנוכחות יהודית בארץ. ראוי לתת את הדעת לרציונל שעמד מאחורי התנגדותו במאי 1903, להצעת אנשי האופוזיציה הציונית – שתמכו בפעילות התיישבותית מיידית – לקנות קרקעות בעמק יזרעאל, שבני משפחת סורסוק העמידו למכירה. הרצל לא זו בלבד שגילה התנגדות עקרונית להסתננות, אלא גם – לפי הביוגרף הראשון שלו, אדולף פרידמן – היה משוכנע בתוך תוכו ש'אין לגרש את האיכרים הערבים העניים מאדמתם'.²¹ חודשיים

19 הרצל, עניין היהודים, 12.6.1895, כרך א, עמ' 120.

20 Daniel Boyarin, *Unheroic Conduct: The Rise of Heterosexuality and the Invention of the Jewish Man*, Berkeley and Los Angeles 1997, p. 302

21 Adolf Friedmann, *Das Leben Theodor Herzls*, Berlin 1919, p. 20

קודם לכן, לאחר ביקור בפירמידות שליד קהיר, רשם הרצל ביומנו: 'את עוניים של הפלאחים [שראיתי] בדרך אין לתאר. אני מקבל עלי לתת את הדעת גם על הפלאחים, כשביום מן הימים יהיה הכוח בידי'.²² אפשר לפטור בביטול הצהרה זו, כעוד פנטזיה ילדותית של כוח ושליטה, אבל אם מעיינים ביומנים בראייה ספקנית יש לשמור על עקביות, תהיה המגמה הפוליטית של הרישום הנדון אשר תהיה.

באיזו מידה היו השרבוטים ביומן התפרצות של האיד או של הליכודו, שחרור מילולי שנגנו לטובת פעילות פוליטית בונה? ככלות הכול, הרצל לא ניהל את ההסתדרות הציונית בסגנון הדיקטטורי והחשאי שרשם ביומנו. מבקריו בהסתדרות הציונית הטיחו בו תכופות האשמות כאלה, אבל העובדה שהן עלו מתוך משורות גופי ההסתדרות הציונית שנבחרו בבחירות דמוקרטיות, וכן שלהרצל לא הייתה ברירה אלא להשלים עם קיום גישות שונות משלו, מעידה שהאשמות אלה בטעות יסודן. למרות שהרצל הקדיש תשומת לב רבה להיבטי הארגון של הקונגרסים הציוניים – הצירים חויבו ללבוש בגדי ערב רשמיים ולא תלבושת תיאטרלית, ואף מונה בית דין של כבוד להסתדרות הציונית – במסדרונות הקזינו בבזל לא התנהלו קרבות סוף. אבחנות פסיכו-ביוגרפיות, גם אם הן מבוססות על עובדות, אינן מבחירות שאלות בנוגע לגיבושה של מדיניות ויישומה. כמובן, מרבית הפרטים הנכללים ברישומי יומנו של הרצל מיוני 1895 לא יושמו בפועל.

האם התכנית לנשל את הילידים מאדמת המדינה היהודית העתידית לא הייתה אלא הבזק בחזונו מ-1895, פרי מוחו הקודח? לשם כך עלינו להתמודד עם פיסת מידע אחרונה: טיוטת צ'רטור שניסחו ב-1901 הרצל והמזרחן היהודי-הונגרי ארמיניוס וֶמְבֶּרִי (Arminius Vámbéry). בטיטה הובע הצורך בהקמתה של חברת קרקעות יהודית-עות'מאנית (J.O.L.C.), ובקבלת היתר מאת הסולטאן העות'מאני לרכישת קרקעות ולפיתוחן בארץ-ישראל ובסוריה. בניגוד לקריאתו של הרצל ברישומי יומנו מ-1895, להפרדה מוחלטת בין המדינה היהודית לבין המדינות השכנות, במסמך זה נדרשו היהודים להיות לנתינים עות'מאנים ולשרת בצבא האימפריה, בדיוויזיה הסורית-פלשתינית. עם זאת, בניסוח המזכיר את רישומי היומן מ-12 ביוני 1895, אך בסגנון מתון יותר, מעניף הסעיף השלישי במסמך לחברת הקרקעות היהודית-עות'מאנית

את הזכות לחליפין בקרקעות של מובלעות משקיות. מכלל זה יוצאים קרקעות של מקומות קדושים או כאלה המיועדים לפולחן דתי. בעלי הקרקעות יקבלו תמורתן חלקות שוות בגודלן ובאיכותן שתרכוש חברת הקרקעות במחוזות ובשטחים אחרים של האימפריה העות'מאנית. החברה לא זו בלבד שתפצה מכספיה את אותם בעלי קרקעות על עלות

22 הרצל, עניין היהודים, 29.3.1903, כרך ג, עמ' 145.

התיישבותם מחדש, אלא גם תעניק הלוואות צנועות לבנייתם ההכרחית של בתי מגורים ולרכישת הציוד הדרוש. הלוואות אלה יוחזרו בתשלומים שווים שיפרסו על פני כמה שנים, והחלקות החדשות יוכלו לשמש ערובה [להלוואה].²³

בטיטת הצ'רטר שניסח שש שנים לאחר מכן בעל בריתו ויורשו של הרצל, דוד וולפסון, נשאר רבים מניסוחיו של הרצל, אבל פסקה זו אינה מופיעה בה. ההשמטה מרמזת שהרצל גילה פתיחות מיוחדת לרעיון הטרנספר, גם אם בקנה מידה מוגבל ובמסגרת התנאים ההומניים ביותר.²⁴

תקוותיו של הרצל להקים חברת התיישבות יהודית-עות'מאנית מובאות ברשימות יומנו מיוני 1901 ומפברואר 1902, וההידברויות שניהל למען הצ'רטר תועדו היטב.²⁵ עם זאת, ההיסטוריוגרפיה הציונית התעלמה מטיטת הצ'רטר עצמו, אף שזה זמן רב נגיש המסמך האמור, כנספח לכרך הראשון של ספר ההיסטוריה המקיף על הציונות מאת אדולף בוהם, התנועה הציונית. הוא מוזכר בקומץ מחקרים אחרים, ובכללם במחקרו המופתי של בן הלפרן, רעיון המדינה היהודית²⁶ (הלפרן סיכם את הנקודות העיקריות של טיטת הצ'רטר וצירף יחד את התכנים של כמה מסעיפיו, ובהם הסעיף הדין בנישול). המסמך לא זכה לתשומת לב מרובה גם בספרות הפרו-פלשתינית, עד שראה אור ב-1993, בתרגומו לאנגלית של וואליד חאלידי.²⁷ לא זו בלבד שהמסמך נחשף הרבה פחות מיומני הרצל, אלא גם נעדרים ממנו המעוף והתנופה הדרמטיים שבהם ניחנו היומנים. אפשר להטיל ספק בחשיבותו ההיסטורית של המסמך, היות שמעולם לא יושם בפועל ואפילו לא נידון בשום פורום ציוני פומבי. דברים דומים ניתן לומר על מרבית רישומי יומנו של הרצל הנבחרים בלהט מציצני.

היחס שבין טיטת הצ'רטר ובין רישומי היומן מ-12 ביוני 1895, אינו שונה מן היחס שבין לבוש הערב שנדרש מהצירים במושב הפתיחה של הקונגרס הציוני הראשון ובין

23 חאלידי, חברת הקרקע, עמ' 44-45. למסמך המקורי ראו, Übereinkommen über die Privilegien, Rechte, Schuldigkeiten u. Pflichten der Jüdische-Ottomanischen Land-Compagnie (J.O.L.C.)

zur Besiedelung von Palästina und Syrien, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), H VI A 2.

24 תכנית הצ'רטר של וולפסון נמצאת באצ"מ, W10, וטרם פורסמה.

25 הרצל, עניין היהודים, אוקטובר 1898-אפריל 1902, ירושלים 1999, 17.6.1901, כרך ב, עמ' 345, 15-19.2.1902, כרך ב, עמ' 383-397; דוד ויטל, המהפכה הציונית: שנות העיצוב, תל-אביב 1982, כרך ב, עמ' 86-102.

26 Adolf Bohm, *Die Zionistische Bewegung*, Berlin 1935, Vol. I, pp. 705-707; פאול אלסברג, מדיניות ההנהלה הציונית ממותו של הרצל עד מלחמת העולם הראשונה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים 1958, עמ' 24; בארי, ראשית, עמ' 100; Ben Halpern, *The Idea of the Jewish State*, Cambridge, Mass. 1969, p. 263

27 חאלידי, חברת הקרקע.

שריוני החזה מכסף שהרצל ייעד ביומנו לקציני המדינה היהודית. הוא היה משוכנע כי בשם טובת המדינה-בהקמה ייתכן שיידרש לשדל כמה בעלי אדמות מקומיים לוותר על רכושם ולעבור למקום אחר. אבל הצ'רטר הזה, שנוסח לאחר שנים של משא ומתן ופעילות פוליטית ענפה בתנועה הציונית ובקרב מנהיגים אירופים מן השורה הראשונה, רחוק מאוד מהתכנית לנישול מוחלט ששורבטה בשלהי אביב 1895, לפני שגיבש תכנית ציונית תקפה. טיוטת הצ'רטר שיקפה את ההעזה הטיפוסית להרצל, ועם זאת הייתה גם תוצר של בגרות פוליטית.

מחמד עלי חאלידי רואה בנוסח הצ'רטר מ-1901 מסגרת קולוניאליסטית-קפיטליסטית, המוכיחה שהרצל לא היו כוונות של ממש לייסד את האוטופיה החברתית המתוארת באלטנוילנד, אשר ראה אור שנה לאחר מכן.²⁸ אכן, הרצל נטה לתכנית כלכלית קולוניאליסטית יותר ממה שכמה מסניגוריו מוכנים להאמין, אבל אין סתירה הכרחית בין התפיסה שלפיה המפעל הציוני חייב להתחיל כמיזם קולוניאליסטי ובין השאיפה שייבשיל וישמש דוגמה לפרוגרסיביות חברתית נוסח אירופה. שאיפה כזאת אפשר לפטור כעוד תכנית קלת דעת – וכאלה אמנם פזורות ביומן – או כעוד דוגמה מביכה לשיגעון הגדלות של הרצל. אלא שהפעם התכנית נודעה ברבים, וכבר לא הייתה סודית. היא גובשה בדיוקנות, בדעה צלולה ובמאמץ שתמצא חן בעיני הציבור. לכן, כדי להבין מה הרצל חשב שיתקבל בקרב הציבור היהודי והקהילה הבינלאומית, חשובה תכנית הצ'רטר משנת 1901 הרבה יותר מהפנטזיות האפלולות שהוטמנו בין דפי יומן אישי ונשארו שם. מכאן נובע הצורך המתמשך בהתמודדות אמיתית עם דימוי הערבים באלטנוילנד, דימוי מלא חללים ודו-משמעויות, המתואר בשילוב של רצון טוב והתנשאות – דימוי אירופוצנטרי ביסודו.

עיון בהשקפותיו של הרצל בשאלת הערבים מחדד את האחריות המוטלת על החוקרים העוסקים בהיסטוריה של הציונות ושל מדינת ישראל להתמודד עם סוגיות מביכות, אפילו מזיקות, ולא להפקיר את השטח בידי תועמלנים משני עברי המתרס בסכסוך. יתרה מזאת, למרות שהנטל העיקרי המוטל על ההיסטוריון הוא להסביר ולא לשפוט, הרי היסטוריונים פרו-ציונים הסבו נזק משום שהציגו את יחסו המזלזל של הרצל כלפי הערבים או דעות קדומות אחרות שלו, כאילו היו תוצר של דורו ותו לא. בימיו של הרצל חיו רבים שלא היו רק תוצר של דורם, אלא ביקשו להתעלות מעל למגבלות של זמן ותרבות. לאימפריאליזם היו תומכים רבים באירופה, אבל היו לו גם מתנגדים, ובשלהי המאה התשע-עשרה האנטישמיות הוצדקה לא משום שהייתה תופעה נפוצה. אפשר לומר זאת גם על הדעות הקדומות הגזעניות או האתניות האחרות של התקופה. עמדותיו של הרצל ראויות ליחס רציני, גם אם לא ניחנו בכוחות ניבוי כפי שייחסו להן מתנגדי הציונות המושבעים.

28 חאלידי, ציונות אוטופית, עמ' 59, 64-65.

